

БРАНКО БОГДАНОВИЋ

Београд

## ОБАВЕШТАЈНО-ИЗВИЂАЧКА СЛУЖБА У СРПСКО-ТУРСКИМ РАТОВИМА 1876-1878. ГОДИНЕ

### Обавештајна служба

Интензивне припреме за рат са Турском започете су у јесен 1875. године. И акционо и умерено либерално министарство било је свесно да успех припрема зависи од добре координације акције политичког, економског, информативно-пропагандног, војног и обавештајног карактера. Тежиште припрема пренето је на финансијско, војно и политичко поље. У области информација и пропаганде Србији је ишло на руку вандалско понашање турских трупа у Босни и Херцеговини и Бугарској. Јавно мњење Европе, а поготово мњење у Русији, изложено страшном притиску пансловенске пропаганде, изградило је негативан став према Турској. Овакву ситуацију требало је искористити и мњење придобити за предстојећу акцију српског оружја, утолико пре што Кнежевина није уживала официјелну подршку ни једне од великих сила. Каљевићев кабинет преузео је Ристићеву мисао да је за задобијање европског јавног мњења неопходно стећи наклоност штампе као јединог масовног медија. На седници Министарског савета од 4. фебруара 1876. године, министар иностраних дела, Ђорђе Павловић, предложио је да се *"Риџондоу, њублицисти из Париза, даје месечно по 30 дукаша ћесарских назначујући од 15. фебруара (1876), под условом да он месечно најмање по једну кореспонденцију у нашем интересу сјавља у два већа њариска журнала, а осим тога да и иначе њрима и њублицира све, што му се одовуд за новине буде слало. Г. Риџондоу сјављено је у исто време у изглед, да ако се буде својим радом одликовао, може њосле 3-6 месеци добићи ону сјалну годишњу награду у 6000 динара, коју је до сад имао ѓ. Грињон а која се овоме њоследњем ошказује"*.<sup>1</sup>

Након почетка војних операција, Србија је широм отворила врата ратним дописницима и извештачима свих профила, без обзира на националну и политичку опредељеност. Већина дописника смештена је у "Српској круни", где је шеф српског Пресбиороа, Матија Бан, успешно организовао и водио новинарски пул.<sup>2</sup> Коректним приступом и либерализацијом информација, чак када је у питању била и Србији ненаклоњена аустро-немачка и британска штампа, постепено је стицана све ширира наклоност европског јавног мњења.

<sup>1</sup> Др Н. Шкерковић, *"Зайисници седница Министарског савета Србије 1862-1898"*, Београд, 1952, 147.

<sup>2</sup> Др Ж. Алексић, *"Тасин дневник (1870-1906)"*, Београд, 1991, 45.

За разлику од информативно-пропагандног рада, обавештајна делатност је забележила безначајне резултате. Обавештајна, а поготову војна обавештајна служба, и на стратегијском и на тактичком нивоу, налазила се у адолесцентском раздобљу. Индолентан став према једном од најважнијих сегмената како ратних припрема тако и самих операција, имао је више узрока. Током шест деценија релативно мирног периода, Србија није успела да осавремени и надогради искуства стечена у револуцији 1804-1813. и 1815. године. Након састанка у Иванки и Гарашаниновог пада, а нарочито након заузимања новог политичког курса под Намесништвом, пресахнуо је привилегијски номинално савезничких обавештајних служби. Са позиција адолесцентног, углавном елитистичког национализма, процењивана је национално и политичка свест популације под турском влашћу, а на коју се рачунало као на сигуран обавештајни извор.

Обавештајна делатност била је у ингеренцији Министарства спољних, Министарства унутрашњих дела и Министарства војног. Министарски савет је представљао неку врсту координационог тела, које је одобравало финансијска средства за обавештајне циљеве.

Када су у питању обавештајне операције на просторима Босне и Херцеговине, тешко је разлучити када се радило о стварању агентурне мреже задужене за прибављање података војне природе за потребе Генералштаба, а када о помоћи и сарадњи са устаничким покретом. Ове операције углавном су биле несинхронизоване, вођене *ad hoc*, а често подређене и интересима унутрашње, државне безбедности. Без обзира на циљ, овај тип акција захтевао је одређени степен тајности; у записницима Министарског савета финансијска издавања и за босанско-херцеговачке устанике и за информаторе, маскирана су иза флоскуле "*извесних циљева*". Тако је 25. октобра 1875. године Јовану Херцегу Скобли (Скобљи) "*за извесне циљеве*" издато 250 фл. сребра или 47 дуката и 3 динара.<sup>3</sup> Овај православни трговац из Ливна био је 1870. године члан депутације провинцијалне сарајевске скупштине која је у Цариград однела предлог минималних реформи. У време босанско-херцеговачког устанка он је у Сплиту радио као члан Одбора за помагање устанка. Индикативно је да га је само 11 дана пре одлуке Савета (14. октобра 1875) Бока Влајковић позвао у Београд.<sup>4</sup> Новац "*за извесне циљеве*" добили су домаћи трговац Ђорђе Х. Живковић (3. и 29. октобра) и чиновник Министарства иностраних дела, Алекса Пачић (4. новембра).<sup>5</sup> Има случајева када заслуге информатора нису скриване. Тако је 7. октобра 1875. године мајору Владимиру Осман-Беју (Милингеру) као "*најрада за рад у корисити хришћана*" исплаћено 50 дуката.<sup>6</sup> Телеграфистима из Ниша, Петру Шахину и Аракелу Варашу, 20. октобра 1875. године за услуге је исплаћено 160 дуката. Месец дана касније (25. новембра), још један турски телеграфиста је награђен са 50 дуката.<sup>7</sup> Турска контраобавештајна служба открила је делатност

<sup>3</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит. 144.

<sup>4</sup> К. Грујић, "*Дневник из херцеговачког устанка б. VIII-16. X 1875.*", Војни музеј ЈНА, Београд, 1956, 233.

<sup>5</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит. 141, 144-145.

<sup>6</sup> Ибид, 141.

<sup>7</sup> Ибид, 142, 145.

Шахина и Вараша па су обојица 5. децембра 1875. године морали да пребегну у Србију.<sup>8</sup> Од октобра месеца 1875. године рад на прикупљању информација је интензиван. На седници Савета, 14. октобра 1875 године, Љубомир Каљевић (у својству министра председника али и министра унутрашњих дела) предложио је да се у "*цели добијања нужних извештаја војене и пољитичке природе са границе, изда из касе Министарства иностраних дела начелнику округа Алексиначког г. Шевану Лукићу по 70 дуката месечно, почињући од 1. септембра (шекуће године)*".<sup>9</sup> Нови министар унутрашњих дела, Радивоје Милојковић, 8. јуна 1876. године издејствовао је да "*с презрењем на садање ванредне околности и на пошребу сазнавања свакојаких могућих ојасности*", његово Министарство "*за време прања рајнога сјања... може чинити пошребне издашке до суме од 150 дуката на полицајно пољитичке цели на граници из ванредне касе Министарства иностраних дела*".<sup>10</sup> Очито је да су у виду били и послови из домена државне безбедности и контраобавештајне службе.

Министарство војно, са својим обавештајним и преводилачким (аналитичким) одељењем којим је руководио Милан Ђ. Миличевић, предузело је сличне акције.<sup>11</sup> Крајем маја 1876. године у југоисточни гранични сектор упућен је поручник Раде Гргуровић са задатком да успостави обавештајну мрежу на правцу према Сјеници и Новој Вароши. Иако је за врбовање агената од мајора Михаила Илића добио 20 дуката, Гргуровић "*није могао пронаћи поузданих Срба на оној (шурској) страни (границе) за пошказивање*", па се необављеног посла вратио у Ивањицу. Међутим, "*брзојавник*" (телеграфиста) телеграфске корпусне станице на Јавору, Ранко Аранђеловић, успео је да ангажује сјеничког трговца Николу Шаранца. Шаранац је са доста успеха прикупао војне податке и слао их Аранђеловићу преко својих курира – Луке, кмета из Лепојевића и извесног Вулета.<sup>12</sup>

Велики недостатак у овој области представљала је чињеница да Србија, изузев Црне Горе, није имала савезника са којима би размењивала обавештајне податке. Преседан представља "*Таблица свеколике шурске војске и њеног распореда*", коју је српској влади, 24. јуна 1876. (6 дана након почетка операција), предао руски посланик Карцов. Ове податке је Карцову из Цариграда доставио руски посланик Игњатијев, са напоменом да их одмах уступи Србима. Игњатијев је два дана касније Београду доставио нове поверљиве информације.<sup>13</sup> Не доводећи у сумњу тачност ових извештаја, ипак треба имати у виду мотивисаност и објективност личности од којих су потицали. У време Алимпићеве мисије у Цетињу (фебруар 1876) Игњатијев је дискретно алудирао на везу између Карцова и аустријског посланика у Београду, грофа Вреде, из чега се могло наслутити да овом руском дипломати не треба поклонити пуно поверење.<sup>14</sup> С друге стране, познато је да је

<sup>8</sup> Ибид, 147.

<sup>9</sup> Ибид, 141.

<sup>10</sup> Ибид, 186.

<sup>11</sup> К. Н. Христић, "Зайиси старој Београђанина", Београд, 1987, 245.

<sup>12</sup> Рајни дневници, 1, Народни музеј Чачак, Чачак, 1996, 158.

<sup>13</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 195-196.

<sup>14</sup> С. Грујић, "Операције Тимочко-моравске војске", Београд, 1901, 42.

Игњатијев преферирао ратну опцију што је било у супротности са официјелним ставом руске администрације, којој је свакако припадао и Карцов.

Обавештајна служба, али и персонал Министарства иностраних дела, нису били довољно оспособљени за аналитичку процену информација, чак и оних стратешког значаја. Пример је Рајхштатски уговор који је пресудно утицао на будућу политичку констелацију на Балкану. Ако прихватимо да српске службе нису могле знати за овај састанак, оне су само два дана касније (28. јуна) на столу имале Џукићев извештај о заседању оба министарства дуалистичке монархије у Бадену, из кога су се могли наслутити резултати Рајхштатског договора.<sup>15</sup> Према Сави Грујићу, због слабе организације и кампањског приступа обавештајној делатности, *"подаци о кретању шурске војске и о њеној снази, што је Бенералштаб имао, били (су) врло оскудни"*.<sup>16</sup>

Свесно ових пропуста, Министарство војно се за нови рат припремало далеко студиозније. Сава Грујић је већ 19. јануара 1877. године у свом допису Но. 875 од Министарског савета затражио 400 дуката *"ради добављања извештаја о стању и кретању шурске војске"*. Изгледа да ова средства нису била довољна па је Грујић 10. марта за исте циљеве затражио још 100 дуката.<sup>17</sup> Знатно више пажње посвећено је унутрашњој безбедности и контра-обавештајној служби. Тако је у *"Наредби о служби телеграфској"* од 6. децембра 1877. године наглашено да војне депеше, сем што имају приоритет, представљају и највећу тајну.<sup>18</sup> Са уласком Русије у рат, знатно се променила и спољнополитичка ситуација. Србија је могла рачунати на размену информација како са Русијом, тако и са Румунијом. Према пуковнику Бобрикову, низ важних података о јачини и дислокацији турских трупа српска служба је септембра 1877. године успешно размењивала са командом руске Дунавске армије.<sup>19</sup>

Посебан сегмент из домена обавештајне службе, односио се на подршку ослободилачким покретима у Турској, њихову експлоатацију у циљу глобалне политике и координацију са дејствима добровољачких јединица у непријатељској позадини. Основна идеја свакако је била наслеђена из времена Михаилове активне политике и, још даље, из револуције 1804-1813. године. Базирајући се више на традицији него на реалној процени, 1876. године је специјалним операцијама неконвенционалног типа, или, у ондашњем жаргону, "малом" односно "четничком" ратовању, придаван нереалан значај. Сматрало се да ће становништво на стратегијским правцима српске војске листом устати на оружје и тако постати не само драгоцен обавештајни извор него и снажан фактор који ће угрожавати комуникације и позадину (логистику) непријатеља и садејствовати са српском војском. Ради организације, координације и потпоре ових покрета, на планирана подручја требало је убацили добро увежбане и опремљене добровољачке групе. У састав ових група улазили су добровољци са планираних подручја операција,

<sup>15</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 198.

<sup>16</sup> С. Грујић, оп. цит. 74.

<sup>17</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит. 287, 296.

<sup>18</sup> *Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, изданих у 1877. години*, Београд, 1881, 326.

<sup>19</sup> Г. И. Бобриков, *"Въ Сербии-изъ воспоминаній о войнѣ 1877-1878."*, С. Петербург, 1891, 71.

значи добри познаваоци терена и месних прилика (не треба их мешати са добровољачким јединицама мешовитог, често интернационалног састава, које су се бориле у склопу регуларне војске). Практично, један од планираних видова борбених дејстава асоцирао је на данашње методе специјалног рата.

На седници Министарског савета од 1. маја 1876. године новосновани тајни ратни савет добио је задатак да сачини две варијанте ратног плана, базиране на зацртаним политичким циљевима: *"ослобођење наше браће у Турској и, по могућности, уједињење са Босном и Сјаном Србијом и српским њределима исиочно и јужно, а особито дијломајска њошреба да се Босна благовремено заузме"*.<sup>20</sup> Аутор усвојене варијанте ратног плана, Сава Грујић, предвидео је да се на западном фронту заузме дефанзиван став с тим да *"агресивно делују (само) добровољачке и усјашке чешје"* преко Дрине у Посавину и према Фочи и Плевљама. На југоисточном фронту као главном војишту, зацртани су следећи циљеви: *"развицање ѓраница ѓрема јуђу и исиоку докле српски народ сјанује,... расјиривање бугарској усјанка и ѓреузимање исиој у наше руке... и ослањање ојерација на народ ѓријашељски расјоложен ѓрема нама"*.<sup>21</sup>

Због националног осећања становништва, већ активног устанка и великог броја добровољаца и "усташа", планирана координација акција конвенционалног и неконвенционалног типа према Босни и Херцеговини имала је сасвим реалног изгледа на успех. На први поглед, овоме у прилог ишла је иначе погрешна промена ратног плана у смислу активних дејстава на свим фронтовима. Врховна команда је подлегла притиску Владе која је стратегијска начела подредила политичким циљевима зацртаним 1. маја 1876. године. Међутим, експлоатација евентуалног успеха на овом правцу била је беспредметна јер је не само Рајхштатски договор, него и ранији наговештаји великих сила, укључујући и Русију, дезавуисао политичке амбиције Београда према западу. Што се тиче југоисточног правца, уочљиво је да нигде није јасно дефинисано докле то на југу и истоку српски народ станује и на којим операцијским просторима је народ заиста пријатељски расположен. Како ће се касније показати, посебно проблематична била је теза о бугарском устанку и његовом преузимању у *"наше руке"*. Због лоше процене, недовољних, конфузних и често тенденциозних информација, као и због одсуства реалног и аналитичког приступа тим и таквим информацијама, акције наведеног типа на главном војишту нису дале очекиване резултате.

Наиме, на седници Министарског савета од 3. маја 1876. године закључено је да је устанак у Бугарској највероватније илузија и да се једине наде полагају у постојећи покрет у Босни и Херцеговини и евентуални бунт у Старој Србији.<sup>22</sup> Само девет дана касније, овај резигнирани став поприма облике еуфорије; *"усјанак у Бугарској се њојавио и њо у размерама које нису никад у новијој исиорији Бугарске забележени"*. Савет закључује: *"да*

<sup>20</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 168.

<sup>21</sup> С. Грујић, оп. цит, 45-50.

<sup>22</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 169.

би се Србија... могла поред своје војене сиреме оснажиши и одзивом народа са којима дели једну исту судбину на Истоку, пошребно је да се усшанак... пошшомоћне и по друћим крајевима (конкрешно, шом ириликом средшва су издвојена за усшанак у грчким ирвинцијама Турске) ".<sup>23</sup> Ова седница одржана је само пет дана пре катастрофалног краха бугарског устанка. Без обзира на то, "Српске новине" су на сам дан објаве рата (значи, месец дана након слома истог устанка) еуфорично писале о масовном бугарском ослободилачком покрету, наводећи чак око 13.000 устаника на просторима од Пловдива до Бургаса.<sup>24</sup> Стиче се утисак да су штампи, а тиме и српском јавном мњењу, тенденциозно достављене погрешне информације.

Официјелна Србија је у духу глобалних циљева, зацртаних још у време Михаилове владе, подржавала бугарски покрет и помагала га у границама својих могућности. Након слома априлског устанка (17. мај 1876), Централно бугарско добротворно друштво преузело је иницијативу у одашљању својих инсургената у Србију.<sup>25</sup> Друштво је све време радило у координацији са словенским комитетима у Петрограду и Москви (првенствено са Иваном Аксаком), од којих је примало материјалну и финансијску потпору.<sup>26</sup> Бугарски добровољци су преко Турн Северина долазили у Кладово односно Бољевац. Овај пункт је 16. маја пресељен у Гамзиград да би 10. јуна дефинитивно био лоциран у Зајечару. Кроз ове центре за обуку, од 2. маја до 22. јуна 1876. године, укупно је прошло 1334 добровољца (од чега се само 770 изјаснило као Бугари).<sup>27</sup> Черњајев је команду над зајечарском групом 17. јуна предао руском мајору Кирјејеву, а над снагама у Кладову – руском пуковнику Милорадовичу.<sup>28</sup> Кирјејев је команду над појединим одељењима (четама) препустио бугарским "војводама" Филипу Тотеву, Баја Иљи, Панајоту, Јовану Вртопчанину и Сими Соколову.<sup>29</sup> Према основној замисли, батаљон Кирјејева требало је да се пребаци преко границе, продре до падина Балкана (Стара Планина) и тамо покрене народни устанак.<sup>30</sup> Кирјејев је 20. јуна стигао у Нови Хан; сутрадан ујутро кренуо је ка Кадибогазу и 22. јуна покушао да форсира границу. Турци су спремно дочекали одред и успешно га одбацили, па се Кирјејев повукао у Ново Корито.<sup>31</sup> Чета под командом Филипа Тотева (око 310 људи) 23. јуна је добила задатак да форсира Нишаву, прекине телеграфску везу Ниш-Софија и нападом из позадине на Ак-Паланку, садејствује српским регуларним трупама. Бугарски "војвода" је избегао (по другој верзији – одбио) постављени задатак па је (без консеквенци) поново упућен у мисију на подручју Балкана.<sup>32</sup> Првих дана јула месе-

<sup>23</sup> Ибид, 174.

<sup>24</sup> С. Грујић, оп. цит, 65.

<sup>25</sup> "Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878.", Москва 1978, 115-117.

<sup>26</sup> Ибид, 113, 129.

<sup>27</sup> Г. Марковић, "Дневник српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876. год.", Београд, 1906, 6, 39.

<sup>28</sup> Ибид, 12.

<sup>29</sup> Ибид, 14-16.

<sup>30</sup> С. Грујић, оп. цит, 99.

<sup>31</sup> Ибид, 120-121.

<sup>32</sup> Ибид, 126; Г. Марковић, оп. цит, 32.

ца окрњена чета, без икаквих резултата, вратила се у Књажевац односно Алексинац, а Тотев се лично упутио у Зајечар да затражи команду над новим добровољцима. Ова епизода завршила се крајем јула 1876; група "војводе" Тотева отказала је послушност команди српске војске па је стражарно спроведена на Делиград.<sup>33</sup>

О немилим догађајима на овом правцу писало је више савременика. Живојин Мишић наводи да је мајор Кирјејев 3. јула 1876. године из магацина у Кориту поделио пушке и муницију српском становништву из оближњих села под турском влашћу. Ови људи требало је да се придруже регуларним трупама приликом њиховог наступања ка Раковици и Кули. Међутим, сељаци су већ следећег дана отишли у Белоградчик и оружје предали Турцима.<sup>34</sup> Јован Ристић тврди да су бугарски добровољци, који су јуна месеца 1876. године упућени ка Пироту и Видину, побацали пушке и предали се Турцима.<sup>35</sup> Према француском капетану Emanuelu d' Omersonu, Бугари су Турцима предали чак 80.000 пушака.<sup>36</sup> Један од ретких примера успешне сарадње и координације са операцијама српске војске представљала је група Симе Соколова. Међутим, његов наступ био је у супротности са глобалним циљевима бугарског комитета, што ће касније имати и политичке импликације на унутрашњем бугарском плану.

Без обзира на евидентне ексцесе, генерал Черњајев је у првој половини септембра од остатака батаљона Кирјејева и Милорадовича формирао руско-бугарску бригаду под командом руског пуковника Медведова. Бригада је бројала 2500 људи.<sup>37</sup> Черњајев је овај потез повукао као експонент Московског словенског комитета, а свакако у сарадњи са Централним бугарским друштвом односно револуционарним комитетом. У том духу треба посматрати и контакт са чланом истог комитета, Живковом, који је остварен на Делиграду почетком јуна месеца. Једна од тема разговора односила се на питање тактичке употребе првих група бугарских добровољаца.<sup>38</sup>

Концентрација бугарских добровољаца под командом руских официра била је у духу "Основа за организацију бугарске војске", које је септембра месеца 1876. године разрадио генерал Обручев.<sup>39</sup> Обручев, иначе аутор стратегијског плана руске кампање 1877. године, наведене "Основе" је разрадио у духу изражене тежње Петрограда "да избави из *шурске власи* и *хришћанску земљу Буџарску*".<sup>40</sup> Исти докуменат представљао је смерницу за формирање првих јединица бугарског ополченија у Кишењеву. Како Русија (још) није била у рату са Турском, њена армија званично није смела учество-

<sup>33</sup> Г. Марковић, оп. цит, 30-32.

<sup>34</sup> Војвода Ж. Мишић, "Моје усвојене", Београд, 1969, 31, 56.

<sup>35</sup> Ј. Ристић, "Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878", I књига, Београд, 1896, 166-168.

<sup>36</sup> Д. Вуксановић-Анић, "Са капетаном d' Omersonom 1877 - 22 дана у двоколицама кроз Србију", Београд, 1980, 65.

<sup>37</sup> "Россия...", оп. цит, 167, 180.

<sup>38</sup> С. Грујић, оп. цит, 65.

<sup>39</sup> "Россия...", 216.

<sup>40</sup> С. Л. Чернов, "Россия на завршающем этапе восточного кризиса 1875-1878. гг.", Москва, 1984, 18.

вати у организовању бугарских јединица. Овај посао обављао је Московски словенски комитет под надзором опуномоћеника команде Дунавске армије за цивилна питања, кнеза Черкасског.<sup>41</sup> Непосредно након руске објаве рата Турској, велики кнез Николај издао је Указ (17. април 1877) о званичном формирању бугарског ополченија. Центар за формирање премештен је из Кишењева у Плоешти, где су за кадровско језгро искоришћени добровољци бивше бригаде Медведова.<sup>42</sup>

Теоретски добро замишљена координација ослободилачког покрета на југоистоку са конвенционалним и неконвенционалним дејствима, у пракси је доживела потпуни неуспех. На главном стратегијском правцу српске војске није било ни помена о неком значајнијем покрету маса а стављање евентуалног бугарског устанка под српску контролу не само да је било илузорно него се директно супротстављало руским политичким плановима. Овај сегмент српског ратног плана чак је злоупотребљен за супротне интересе: српска војска послужила је као полигон за обуку и стицање драгоцених борбених искустава будућег језгра бугарског ополченија. Сем тога, у време када Русија још није била спремна за рат, бугарски борбени потенцијал, на који је Обручев свакако рачунао, склоњен је у Србију. Тиме су избегнута сумњичења и политичке импликације између Петрограда и других сила.

Кривицу за погрешну процену развоја ситуације на југоистоку подједнако носе српска дипломатија и обавештајна служба. Везе са бугарском емиграцијом биле су дуготрајне и интензивне а слобода кретања бугарских емиграната у многome је зависила од српских пасоша и патроната Министарства иностраних дела у Београду. Само наивношћу и индолентношћу може се правдати чињеница да међу овим људима нису пронађени информатори који би бар посредно упозорили на једнострану и прагматичну бугарску политику окренуту искључиво сопственим интересима, који су се, опет, поклапали са руском експанзионистичком политиком на Балкану.

## ИЗВИЂАЧКА СЛУЖБА

Због улоге коју је вршила у ратовима 1876-1878. године, и коњицу можемо посматрати као сегмент извиђачке и обавештајне службе. Пред рат 1876. године, Генералштаб није гајио никаквих илузија о употребној вредности овог рода. Још 1859. године искусни хусарски официр, гроф Ласло Хуњади, писао је да су у Србији *"коњи мањи (и) од сељачких маџарских коња, углавном су слабо хранени и неговани (и) нейодесни за јахање, а Срби су у њринцију лоши јахачи"*. Још један од ветерана из 1848, Павле Путник, потврдио је *"да су коњи (у Србији) мањи него што су и најмањи коњи код макоје евројске коњице"*. Конзул Ботмилијан се надовезује тврдњом да војиште у Србији није било погодно за коњицу а иначе се није подстицао развој коњарства.<sup>43</sup> Десетак година касније, командант земунске бригаде, генерал-

<sup>41</sup> "Россия и национально-освободительная...", 213.

<sup>42</sup> Ибид., 185, 213, 230.

<sup>43</sup> З. Ђорђевић, "Српска Народна војска 1861-1864", Београд, 1984, 97.



-мајор Криж (3. новембар 1869), описао је народни ескадрон Београдског округа који је био наоружан "дуџим и шешким сабљама са благо закривљеним сечивом, и у земљи уобичајеним, већином мањкавим њишићом, а војници су имали различита седла и коње у личној својини".<sup>44</sup> Општи закључак овог аустријског официра био је да коњичка милиција (коњица Народне војске) може добро послужити само у обезбеђењу, осматрању и обавештавању.

Већину ових мишљења Сава Грујић је сублимисао у својој студији из 1874. године. На испресецаном, брдовитом и пошумљеном војишту, коњица није могла имати класичну борбену вредност и била је ограничена на стражарску и извијачку службу. Поред сабље, морала је бити наоружана још и "крајшким маџазинским шишанама (карабинима са жлебљеним цевима)... малог калибра, а привремено би се за ову цел̄ могле уйошребиши крајске белџијске њушке шио (су) се у арсеналу находиле".<sup>45</sup>

Да се до рата ситуација у овом роду није поправила, потврђује извештај капетана d' Omersona; описујући пожаревачки ескадрон, он наводи да је српска коњица била добра само за пратњу и везу.<sup>46</sup> Још драстичнији је био руски пуковник Бобриков: "Народне коњанике није било моџуће њосмашраши без њодсмеха јер шако високи људи на малим коњима изгледају комично. Уйошше, Срби нису рођени за коњичку службу и њошребно је мноџо шруда и времена да се од њих сшвори не линијски ескадрон неџо одељење колико-школико сшособно за извијачку службу".<sup>47</sup>

Због поражавајућег учинка овог рода у рату 1876. године, Ђенералштаб је јула месеца 1877. наложио потпуковнику Јеврему Марковићу да за потребе Артиљеријске школе (будуће Војне академије) изради "Уйош за шакичку уйошребу коњице у рашу". Трудећи се да буде крајње објективан, Марковић је изнео тезе које се нису разликовале од мишљења компетентних претходника. По њему, српска коњица није умела "ишро и сшурно да ѡпроизведе шакичке сшројеве, није (била) вешта у јашењу, ниши довољно вична руковању сабљом, има(ла) је неједнаке коње и њо величини и њо шемшерамениш, њо шоме, њоме се (није могло) ѡпредузеши никакво самостшално решешелно бојно ѡпредузење..."<sup>48</sup>

Тој и таквој коњици, према Орешковићевој студији од 20. септембра 1875. године, Турска је могла супротставити између 21.440 и 22.400 коњаника.<sup>49</sup> Према нешто прецизнијим подацима Игњатијева (24. јуни 1876), у окрузењу Србије било је лоцирано 66 ескадрона или 11 пукова регуларне коњице и око 10.000 Черкеза.<sup>50</sup> Турска коњица је по традицији била одлична трупа; била је наоружана сабљама и револверима (1873. године купљено је 3000 револвера Smith & Wesson No. 2 M. 73 и 5641 револвер истог система No. 3

<sup>44</sup> Архив Хрватске, Земунска трупа бригада, пов. бр. 127/1869 и 42/1871.

<sup>45</sup> С. Грујић, "Војна организација Србије", Крагујевац 1874, 120.

<sup>46</sup> Д. Вуксановић-Анић, оп. цит, 73.

<sup>47</sup> Г. И. Бобриков, оп. цит, 56.

<sup>48</sup> Војни архив, архива Војске Краљевине Србије, пописник 1, бр. 1, кутија 1, фасц. 1, лист бр. 1.

<sup>49</sup> Архив Србије (АС), Поклони и откупи (ПО), кутија 137.

<sup>50</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 195.

М. 74). Сем тога, бочни ескадрони носили су тринаестометне карабине Winchester М. 1866 (9. новембра 1870. године наручено је 5000 карабина М. 66), а они у средини – копча. По српску војску посебно је била опасна ауксиларна коњица из пограничног појаса. Наиме, под притиском 60.000 сабљи и бајонета и 108 топова руског Кавкаског корпуса, највећи део западнокавказких черкеских племена 1861. и 1862. године био је приморан да се исели у Турску. До 1864. године Порта је око 40.000 ових прекаљених ратника населила у пределе Јужне Србије, и Косова и Метохије, стварајући тако нови сој фанатизованих граничара.<sup>51</sup>

Ако се узму у обзир успеси српске коњице у револуцији 1804-1813. године, када је и сам Кутузов изјавио да су "Срби одлични коњаници", тешко је објаснити нагли пад квалитета до средине 19. века.<sup>52</sup> Примера ради, 1859. године рачунало се да на 100 ха пољопривредне површине има само 3,7 коња.<sup>53</sup> Према описима савременика, и тај мали број грла припадао је ниском балканском соју, развијеном од изворног облика тампана. Чињеница је да је држава улагала напоре на развоју коњарства. Тако је 1852. године основана ергела у Добричеву, а годину дана касније и она у Љубичеву. За потребе војске само 1863. године купљено је 4200 коња, а у предвечерје рата, 16. фебруара 1876, у Румунију, Бесарабију и Украјину послата је петочлана комисија да набави још 3000 коња.<sup>54</sup> Ради селекције, коњи су по величини дељени у три категорије: мале – висине до 14 шака (1,47 m), средње – од 15 1/2 шаке (1,63 m) и велике – изнад 16 шака (1,68 m).<sup>55</sup> При томе, у параграфу 8 "Пройиса за одело и сирему Народне војске" од 6. априла 1864. године, наведено је да "код коњаника... коњи шреба да су... добри, и по могућсџву 14 шака високи". Исти услов постављен је и у Наредбењу ЕНо. 1683 од 3. августа 1875. године.<sup>56</sup> Интересантно је да су ови нормативи одговарали скоро читав век старој уредби о опреми карловачких, вараждинских, славонских и банијских граничарских хусарских ескадрона (1793. година), по којој је "сваки крајишник каџана морао да њоведе (у рай) своџ собсџвеноџ коња до 14 шака високоџ".<sup>57</sup>

У време првих назнака о "регулисању" Народне војске, тачније према "Устроениу војске" ВНо. 1420 од 24. маја 1860. године, коњицу стајаће војске чинила су два ескадрона укупне јачине 324 човека и 293 коња.<sup>58</sup> По наоружању (пар пиштоља, сабља, копље) и обуци, овај род је преферирао уланском виду. Међутим, Совјету је још 5. августа 1841. године далековидо сугерисао "да се изосџави оџределение каква ће биџи кавалериа, јер може се

<sup>51</sup> Т. Ђорђевић, "Черкези у нашој земљи", Наш народни живот, књига VIII, Београд 1933, 74, 75; А. Керстновский "История русской армии", Београд 1931, 348.

<sup>52</sup> М. И. Кутузов, "Письма и записки", Москва 1989, 260.

<sup>53</sup> Ж. Ђорђевић, оп. цит, 98.

<sup>54</sup> Ибид, 98; Др Н. Шкерковић, оп. цит, 151.

<sup>55</sup> Ј. Геџ, "Хиџолоџија - Наука о коњима", Београд, 1862, 187.

<sup>56</sup> "Зборник закона и уреџаба издани у Књажесџву Србији од њочейка до краја 1864. године", XVII, Београд 1865, 121; "Зборник закона... 1875. године", XXVIII, Београд 1876, 240.

<sup>57</sup> "Ружиџни вџенаџ", календар за 1839. годину, 56.

<sup>58</sup> С. Грујић, оп. цит, 69-71.

*пошреба појавиши, да место холана друга која пошребно буде*".<sup>59</sup> Тако су регуларни ескадрони у општем смислу представљали лаку коњицу без ближег опредељења вида. Истим законским актом предвиђено је да један од циљева регуларне коњице буде и стварање наставног кадра ("учитеља") за будућу Народну војску.

"Устроение Народне војске" ВНо. 1654 верификовано је 17. августа 1861. године. У односу на предвиђене ефективне пешадије, у коњицу је требало да буде "пописато" 5% способног људства, и то само оног које докаже да има коње у приватном власништву. Народни коњаници "*сасшављани (су) у роше среске ња, сабрани по окружију, образовали су њолковске ескадроне*". Практично, коњицу је требало да чини 17 "полковских ескадрона" распоређених на 5 постојећих команди.<sup>60</sup> Међутим, већ приликом прве регрутације 1862. године само у I класи оформљено је 26 ескадрона са 2467 коњаника. Под претпоставком да ће и II класа бити формирана на истом принципу, Народна војска би укупно имала 52 ескадрона са око 5000 коњаника.<sup>61</sup> Због ендемске оскудице одговарајућих коња и јахача, одлучено је да се квалитет овог рода поправи на рачун његовог квантитета. Изменама и допунама устројства Народне војске од 25. октобра 1862. године, свих 52 ескадрона "слито" је у прву класу, да би највишим решењем од 16. јануара 1863. године било редуковано на само 33 са 4191 коњаником.<sup>62</sup>

На бази двоипогодишњих искустава, 20. марта 1864. године израђен је нови "Закон о устројству војске". "*Кавалерија (сшјајаће војске и даље се сасшојала) из ескадрона... по начину зване лаке кавалерије оружаног и одевеног (рачунајући шју и архаична коња)*". Међутим, народна коњица се сада "*пошнавала из војника који се за шју сшруку шријаве*" (значи, добровољцима), и који су довољно имућни да о свом трошку обезбеде квалитетне коње и опрему. "*Одношење једног рода шрема другом*" није више било зацртано строгим процентима него је препуштено "мњењу" министра војног односно Књаза.<sup>63</sup>

Планирани карактер народне коњице могао се наслутити из "*Прошса за одело и шрему Народне војске*" од 6. априла 1864. године. Коњаник је морао бити наоружан "*сабљом, крашким шшшуцом (мускешоном) удешеним за ношење о кашу иза леђа и једним шшшшолем у кубурама*", а "*седло и ошрема коњска (у шрво време мошла је биши) обична народна*".<sup>64</sup>

По личном наоружању уочљиво је да је законодавац помало футуристички планирао да комплетна народна коњица буде прилагођена драгонској служби (одбацивање копља, увођење карабина). С обзиром на квалитет материјала, врсту војишта, али и тенденцију развоја тактичке мисли, ово је била сасвим реална замисао. Међутим, она све до рата 1876. године није у

<sup>59</sup> Др П. Васић, "*Прилог шроучавању униформе српске војске у XIX веку (1826-1858)*", Весник Војног музеја бр. 4, Београд 1957, 230.

<sup>60</sup> Ж. Ђорђевић, оп. цит, 175-185.

<sup>61</sup> С. Грујић, оп. цит, 73.

<sup>62</sup> "*Зборник... 1863. године*", XVI, Београд 1864, 115.

<sup>63</sup> "*Зборник... 1864. године*", XVII, Београд 1865, 65-110.

<sup>64</sup> Ибид, 112-122.

потпуности спроведена у дело. Наиме, на бази одобрења од 23. односно 25. фебруара 1863. године, народни војници стекли су право да лако наоружање купују из државног арсенала. Новом уредбом од 29. новембра исте године, начин наоружавања измењен је утолико што су војници сабље, пиштоље и пушке добијали бесплатно, с тим да је оружје остајало у номиналном власништву државе. Овим актом продаја оружја није сасвим дезавуисана; напротив, 14. маја 1865. године право куповине проширено је и на борце стајаће војске, па и на све остале грађане Кнежевине.<sup>65</sup> Не треба заборавити да је по пројекту буџета поднетог Министарском савету још 9. августа 1862. године, рачунато на *"10 мил. (џроша) узетџа од љродайи народу љушака и муниције"*.<sup>66</sup> Међутим, коњаници Народне војске су из арсенала могли набавити само сабље и перкусионе пиштоље М. 1856. Мускетони истог модела, који су 1856. године наручени код Огиста Франкота у Лијежу (а које 10 година касније спомиње Сава Грујић), нису издавани из магацина. То, практично, значи да је народна коњица по тактичкој намени изједначена са стајаћом, односно, да је прећутно преведена у општи вид *"лаке кавалерије"*. Оправдање за овај потез највероватније лежи у недостатку адекватног оружја. Након одлуке Светоандрејске скупштине, Аустрија је ускратила даљи транзит оружја нарученог у Белгији, а део је и запленила на својој територији.<sup>67</sup> Тако је само у Лијежу остало неиспоручено 200 *"кавалеријских мускеџона"* и 600 пиштоља.<sup>68</sup> Шта више, владао је хронични недостатак и основног коњичког оружја – сабљи. Атанасије Николић је 25. октобра 1862. године из арсенала у Херсону на сопствену иницијативу (место пушчаног прибора) узео 3000 руских сабљи М. 1826 и "шашки" М. 1838 и М. 1841, што је само донекле поправило ситуацију.<sup>69</sup> Ради комплетирања наоружања коњице, Иполит Монден је 28. новембра 1864. године од Државног савета затражио 113.400 гроша за набавку 2700 аустријских сабљи М. 1850.<sup>70</sup> Овако хетерогено наоружање није дозвољавало униформисаност чак ни на нивоу ескадрона, а посебно је отежавало основну обуку у руковању хладним оружјем.

Према Указу од 22. фебруара 1870. године у састав стајаће војске улазио је један ескадрон са 128 људи и 122 коња и вод Гарде са 37 људи и 36 коња. Новим "Прописом за одело војске" од 3. јула исте године копље је одузето и ескадрону стајаће војске, што је представљало раскид са традицијом дугом четири деценије. Током 1874. године гардијски вод је прерастао у ескадрон, па су према формацији од 24. фебруара 1876. године коњицу стајаће војске чинила два ескадрона. Према наређењу Ђенералштаба АЂНо. 195, *"оба ескадрона... (наоружана су) крајком Пибодовом љушком (Peabody M. 1870, kal. 14,8 mm) и (од џада су) драџонској служби обучавана"*.<sup>71</sup> Ескадро-

<sup>65</sup> "Зборник... 1863. године", 82-83; "Зборник... 1865. године", XVIII, Београд 1865, 90.

<sup>66</sup> Др Н. Шкеровић, оп. цит, 3.

<sup>67</sup> Ј. Ристић, *"Сјолоашњи одношаји Србије, II"*, Београд 1887, 193.

<sup>68</sup> АС, Савет, ПНо. 9/1860.

<sup>69</sup> Р. Перовић, *"Дипломатски сјор о љреносу срјскоџ оружја 1862. љреко Румуније"*, Годишњица Н. Чулића XLVIII, Београд 1939, 198-200.

<sup>70</sup> АС, Државни савет, ПНо. 498/1864; АС, ПО, 13/73.

<sup>71</sup> Др П. Васић, *"Униформе срјске војске за владавине Обреновића 1858-1882"*, Весник Војног музеја 5/1, Београд 1958, 140.

нима Народне војске карабини, и то углавном већ презреног Гриновог система (Green M. 1867, kal. 13,8 mm), коначно су раздвојени првих дана јуна 1876. године. Што је најгоре, већина карабина није имала ремнике (погоне), па су се коњаници сналазили како су знали и умели.<sup>72</sup> Значи, замисао из 1864. године практично је реализована неколико дана пред почетак борбених дејстава. Без обзира на то, Србија је повукла потез који је потпуно био у духу карактера милицијске коњице. Сличан корак предузели су само Швајцарци и обе стране у америчком грађанском рату. У суседној Аустрији, 12 уланских пукова још увек је носило копље а руска армија ће годину дана касније у рат са Турском увести кирасире, хусаре и улане код којих су прве врсте биле наоружане копљима. Међутим, и ове државе са вековном коњичком традицијом 1884. године ће одбацити архаично оружје на мотки.

Током непосредних припрема за рат, Министарски савет је покушао да поправи бар материјално стање народне коњице; 21. фебруара 1876. године одобрена је куповина 10.000 косотурних зобница, 3. марта – 5000 кајаса за сабље и 5000 опасача са фишеклијама и "кубурлуцима" за револвере, а 5. марта је за суму од 466.000 гроша набављена прва партија једнообразних војничких стројевих седала М. 1875.<sup>73</sup>

За рат 1876. године мобилисано је 33 ескадрона али непосредно учешће у операцијама узело је око 28 ескадрона са 3500 коњаника. Ескадрони стајаће војске задржани су за ордонансну и курирску службу. Ови коњаници су око шајкашке капе носили бео повез а у руци дуги штап у чији расцепљени крај је затицана писмена порука.<sup>74</sup> Због побројаних мана, народна коњица није здруживана у већа самостална тактичка тела него је искључиво деловала као органска. Њена улога свела се на извиђачку и курирску службу а акције гоњења, подршке или појединачних удара биле су занемарљиве.

Као својеврстан куризитет вреди забележити и постојање добровољачког коњичког пука који је, изгледа, више имао психолошки него оперативни значај. Почетком септембра месеца 1876. године руски мајор Хвостов је у Владикавказу изабрао групу од 270 терских, семиречких и кубанских козака са намером да формира добровољачки кавкаски козачки ескадрон. Прва група од 91 добровољаца (од којих су 37 били носиоци Георгијевског крста а остали су декорисани медаљом за храброст) кренула је на пут 29. септембра (пре њих неорганизовано је већ отпутовало неколико мањих група). Козаци су од Владикавказа до Одесе бесплатно превезени железницом а трошкове пута од Одесе до Београда покрио је Московски словенски комитет.<sup>75</sup> Према Јовану Мишковићу, прве групе козака на Јаворском фронту су се појавиле 14. октобра.<sup>76</sup> Команду над овим ескадроном преузео је пустилов и плаћеник недефинисаног порекла, Хенри Даглас Мек Ајвер

<sup>72</sup> С. Грујић "Операције...", 66-69.

<sup>73</sup> Др Н. Шкерковић, оп. цит, 152, 154, 156.

<sup>74</sup> Војвода Живојин Мишић, "Моје усвомене", 44.

<sup>75</sup> "Россија...", оп. цит, 177-178.

<sup>76</sup> Ратни дневници 1, приредио Р. Бојовић, Народни музеј Чачак, Чачак 1996, 56.

(Henry Douglas McIver).<sup>77</sup> Истовремено, у Београду су формирани добровољачки ескадрони Лонкијевича и кнеза Оболенског, а у висини Кладова пензионисани руски генерал Вановски превео је још један одред козака.<sup>78</sup> Од ова 4 ескадрона 15. децембра 1876. године формиран је коњички добровољачки пук (под командом Мек Ајвера), који је само два месеца касније – расформиран (20. фебруар 1877).<sup>79</sup>

Интермецо између два рата био је исувише кратак да би се било шта значајније учинило на побољшању квалитета коњице. Чак су забележени случајеви да су обвезници народне коњице продавали своје коње како би избегли службу у овом роду.<sup>80</sup> У циљу санирања наоружања коњице, Сава Грујић је 5. фебруара 1877. године издејствовао 1000 дуката за набавку 1000 аустријских сабљи М. 1869; 26. септембра одобрена је и нарудбина 1000 карабина пибоди али у аустријском калибру 11 mm Werndl, који је далеко више одговарао овом краткоцевном оружју.<sup>81</sup>

Новом формацијом војске од 15. августа 1877. године предвиђено је само 22 ескадрона коњице (опет у нади да ће се квалитет постићи на рачун квантитета, 11 ескадрона уопште није мобилисано). Истога дана издат је и указ о комбиновању 2 ескадрона стајаће војске са I (4 ескадрона, Београд) и II коњичим пуком (4 ескадрона, Крагујевац) Шумадијског кора Народне војске.<sup>82</sup> Тако је оперативна војска у рату 1877-1878. године располагала укупно са 24 ескадрона, који се нису исказали ништа боље него у претходном рату.

<sup>77</sup> М. Петровић, "Рајне белешке 1876, 1877 и 1878", 1, Чачак 1955, 204; П. Опачић, С. Скоко, "Српско-шурски рајови 1876-1878", Београд 1981, 137. Хенри Даглас Мек Ајвер (1841-1907), од оца Роналда Мек Ајвера, Шкотланђанина, и мајке Ане Даглас, Американке. До 1875. године борио се у Индији, затим под командом Гарибалдија у Италији, на страни Конфедерације у америчком грађанском рату, под Максимилијаном Хабсбуршким у Мексику, у Бразилу, на Хаитију и Криту, у Грчкој и на Куби. Током 1870. године ради као војни инструктор у Египту а 1871. се бори као француски добровољац код Орлеана. У Босни се као добровољац појављује 1875. године, одакле прелази у Србију. Иначе, Слободан Јовановић Мек Ајвера меша са руским пуковником Бекером који је у српску службу примљен 1875. године, као и са др А. Бекером, шефом британске санитетске мисије и једно време шефом ужичке болнице. На подацима захваљујем г. Д. Ацовићу.

<sup>78</sup> П. Опачић, С. Скоко, оп. цит, 149, 159.

<sup>79</sup> Војна енциклопедија, књига 2, Београд 1959, 560; "Сборник закона, уредаба... изданих 1877. године", 24. Према официјелним подацима, у Србији је укупно било 4303 руска добровољца; из Москве је упућено 1176, из Петрограда - 816, из Варшаве (Ковна) - 43, из Кијева - 233, из Јекатеринослава - 15, из Владикавказа - 20 и из Одесе - 2000 (овде су урачунати и спомињани козаци). "Россија...", 19.

<sup>80</sup> "Сборник закона... 1877. године", Ф.Но. 4987, 9. април 1877, 43.

<sup>81</sup> Др Н. Шкеровић, оп. цит, 277, 320.

<sup>82</sup> "Сборник ... 1877. године", 143, 146, 167.